

10. Meten wat we allemaal al weten

Non-respons- en intervieweffecten bij de meting van opkomst tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 1998 in het Nationaal Kiezersonderzoek!

H. VAN DER KOLK²

SAMENVATTING

In het kader van het NKO 1998 is aandacht geschonken aan zowel het non-respons- als aan het intervieweffect. In deze bijdrage beschrijven we de manier waarop dat is gebeurd en gaan we na welk gevolg beide factoren hebben voor de overrapportage van opkomst bij de nationale verkiezingen van 1998. De vraag die in deze bijdrage centraal staat is in hoeverre non-respons- en intervieweffecten een bijdrage leveren aan de verklaring van het (toegenomen) verschil tussen gemeten opkomst en feitelijke opkomst. Naar aanleiding van die vraag worden drie verwachtingen geformuleerd: opkomst hangt samen met het wel of niet meedoen aan enquêtes, voor de verkiezingen benaderd worden voor een interview over politiek leidt tot een hogere stemkans en een intensieve benadering voor de verkiezingen leidt ook tot een hogere stemkans dan een korte telefonische benadering. Hoewel enkele problemen in het design ferme uitspraken naar aanleiding van deze verwachtingen verhinderen, wordt aangegeven dat het verschil in gemeten en feitelijke opkomst niet alleen te wijten is aan non-respons en misrapportage; ook intervieweffecten spelen een rol.

1. PROBLEMEN ROND HET NATIONAAL KIEZERSONDERZOEK

Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) wordt door sommigen beschouwd als het paradedepaardje van de Nederlandse politicologie. In een groeiend aantal publicaties over veranderingen in de achtergronden van kiesgedrag en opkomst wordt gebruik gemaakt van de gegevens die in het kader van de opeenvolgende NKO's zijn verzameld. Toch is er recentelijk ook veel kritiek geweest op deze onderzoeken (Visscher 1995; Van Goor

1. De gegevens die in deze publicatie zijn gebruikt, zijn verzameld in het kader van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 door Kees Aarts en Henk van der Kolk namens de Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON). De studie werd mogelijk gemaakt door bijdragen van NWO, de ministeries van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties en Volksgezondheid, Welzijn en Sport, het Sociaal en Cultureel Planbureau, en de universiteiten van Amsterdam en Twente. De data worden in Nederland verspreid door het Steinmetz-archief.

2. Ik wil Jacques Thomassen bedanken voor zijn commentaar bij een eerdere versie van dit artikel en Kees Aarts voor zijn suggesties bij het gebruik van het logit-model in paragraaf 5.

1996). De verschillende kiezersonderzoeken zouden in toenemende mate een slecht beeld geven van de politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers. Een veel besproken aanwijzing voor dit vermoeden is de door het NKO gemeten toegenomen politieke interesse. Ongewogen NKO cijfers geven aan dat de politieke interesse in Nederland, gemeten aan de hand van het aantal mensen dat een positief antwoord geeft op de vraag 'bent u (zeer) in politiek geïnteresseerd?', tussen 1971 en 1994 is gestegen van 53 naar 78 procent. Andere interpretaties van dezelfde cijfers nuanceren dit beeld, maar geven nog steeds een, zij het lichte, toename te zien. Volgens sommige critici kan het echter niet zo zijn dat sinds de jaren zeventig de politieke interesse is toegenomen. Het ligt veel eerder voor de hand dat de politieke interesse, vooral na de eerste helft van de jaren tachtig, is gedaald. Dat zou bijvoorbeeld verklaren waarom de discussie oplaaide over de 'kloof tussen burger en politiek'.

Nu is het natuurlijk mogelijk dat de discrepantie tussen wat we allemaal lijken te weten (afgenomen interesse) en wat we waarnemen met behulp van het NKO (toegenomen interesse) veroorzaakt wordt door de onjuistheid van hetgeen we allemaal lijken te weten. Vaker wordt echter gesteld dat er iets mis is met het NKO. De oorzaak van de gemeten toename van de politieke interesse moet volgens degenen die deze opvatting zijn toegedaan niet worden gezocht in een feitelijke toename van die interesse, maar in de toegenomen non-respons. De non-respons in het NKO is in de afgelopen jaren toegenomen (Van der Kolk 2000). Als inderdaad steeds minder politiek ongeïnteresseerde burgers meedoen aan enquêteonderzoek lijkt de interesse toe te nemen, terwijl dat feitelijk niet het geval is (Visscher 1995).

Voor de veronderstelling dat de waargenomen toename van politieke interesse een gevolg is van non-respons zijn sterke aanwijzingen. Non-respons wordt veroorzaakt door mislukte contactpogingen en door weigeringen. Nu zouden vooral weigeraars sterk afwijken van de rest van de populatie. Weigeringen gebeurt immers voor een belangrijk deel nadat het onderwerp van het interview bekend is gemaakt. In de opeenvolgende NKO's is het aandeel weigeraars onder de non-respondenten sterk toegenomen (Visscher 1995; Smeets 1995).³ Als we veronderstellen dat *alle* weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd, is de politieke interesse in Nederland in de jaren zeventig eerst toegenomen en daarna in de jaren tachtig gedaald. In de jaren negentig is het niveau stabiel gebleven (Visscher 1995; Van der Kolk 2000: 225). Dit beeld lijkt meer in overeenstemming te zijn met wat we allemaal denken te weten. De gemeten toename van politieke interesse in het NKO zou dan ook niet zozeer wijzen op een werkelijke toename, als wel op een systematisch afgenomen validiteit van de waarneming.

Hoe plausibel de redenering ook is, zij is voornamelijk gebaseerd op niet onderzochte veronderstellingen. We weten immers niet of weigeraars (veel) minder in politiek zijn geïnteresseerd dan degenen die wel hebben meegedaan met het vraagesprek. Vergeten wordt wel eens dat ook onder de respondenten mensen zijn die niet in politiek zijn geïnteresseerd. Zo gaf in 1994, toen het hoogste niveau van politieke interesse werd gemeten, ook ruim 20 procent van de respondenten aan niet in politiek te zijn geïnteresseerd. Uit het hierna beschreven onderzoek rond het NKO 1998 is gebleken dat de ver-

3. Bovendien zeggen weigeraars vaak dat ze niet mee willen doen omdat ze niet geïnteresseerd zijn (Visscher 1995: 30). Uiteraard weten we niet of dat betekent dat ze niet in politiek geïnteresseerd zijn, of dat zij niet geïnteresseerd zijn in een interview van een uur met een onbekende interviewer.

ling dat alle weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd waarschijnlijk veel s (Van der Kolk 2000). Correcties van de cijfers uit eerdere NKO's op basis onderzoek wijzen eerder op een stabiel niveau van politieke interesse dan op g. Een belangrijk probleem bij onderzoek naar dit onderwerp is echter dat we 1 wat het werkelijke niveau van politieke interesse is.

ve van het feitelijke niveau van politieke interesse vrijwel niets weten, is de en de uitslag van verkiezingen wel bekend. Door te meten wat we al weten (en stemgedrag), kunnen we het meetinstrument 'ijken'. Op die manier kun- overen iets te zeggen over de respondenten die in geen enkel onderzoek wor- lerd. Komt er uit de vergelijking van voorspelde en gemeten opkomst en uit- voren dat er mogelijk iets schort aan het Nationale Kiezersonderzoek? opkomst betreft moeten we deze vraag zeker met 'ja' beantwoorden. Het ver- en feitelijke en gerapporteerde opkomst bedroeg tot en met 1986 minimaal 3 aal 8 procent. In 1989 steeg het verschil echter naar 12,3 procent. In 1994 en oeg het verschil 13,5 respectievelijk 17,5 procent. Er lijkt dus een toenemen- antie te bestaan tussen de feitelijke opkomst en de opkomst zoals gemeten in Ook dit is dus een aanwijzing dat er wat mis is met het NKO. Ook de uitslag kiezingen werd niet in alle jaren precies weerspiegeld in de enquête, hoewel n een stijgende trend geen sprake is. Deze verschillen wijzen dus niet op toe- problemen bij het NKO.

Vershillen tussen feitelijke en gemeten uitslag van Tweede Kamerverkiezingen.

Feitelijke opkomst	Gemeten opkomst ¹	Absolute verschil ²	Relatieve verschil ³	Vershil stembusuitslag ⁴
79,1	86,1	7,0	33,5	10,8
83,5	89,4	5,9	35,8	15,5
88,0	91,1	3,1	25,8	12,8
87,0	93,5	6,5	50,0	14,3
81,0	89,0	8,0	42,1	11,7
85,8	93,1	7,3	51,4	8,3
80,3	92,6	12,3	62,4	8,8
78,7	92,2	13,5	63,4	15,1
73,3	90,8	17,5	66,0	11,6

¹ het percentage respondenten dat na de verkiezingen opgeeft gestemd te hebben.

² verschil tussen de gemeten opkomst en de feitelijke opkomst.

³ absolute verschil wordt beperkt door plafondeffecten, is ook het relatieve verschil weergege- het absolute verschil gedeeld door het percentage mensen dat feitelijk niet heeft gestemd.

⁴ gesommeerde absolute verschillen tussen stembusuitslag en enquêtecijfers.

discrepancie tussen feitelijke en gemeten uitslag geen duidelijke trend ver- t waarschijnlijk niet zo zinvol naar aanleiding hiervan de mogelijke gevol- toegenomen non-respons te onderzoeken. In deze bijdrage richten we ons der uitsluitend op het verschil tussen feitelijke en gemeten opkomst. Omdat : opkomst bekend is, hopen we op die manier iets meer te weten te komen ang van non-respons.

2. VERKLARINGEN VAN HET VERSCHIL TUSSEN FEITELIJKE EN GEMETEN OPKOMST

Non-respons is niet de enige verklaring voor het verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst. In de literatuur worden ten minste drie andere oorzaken genoemd van dit verschil: steekproeffluctuaties, misrapportage en intervieweffecten. Steekproeffluctuaties zijn in het kader van het NKO waarschijnlijk het minst belangrijk. De groep geïnterviewde respondenten ligt in alle jaren rond de 2000. Met een N van 2000 en een feitelijke opkomst van 73,3 procent (de opkomst bij de verkiezingen van 1998) is de kans zeer klein dat uitsluitend als gevolg van steekproeffluctuaties het gevonden opkomstpercentage meer dan 1 procentpunt afwijkt van 73,3 procent.

Bovendien verklaart de steekproeffluctuatie niet waarom er altijd een *overrapportage* plaatsvindt van opkomst. Dat laatste geldt ook voor de omstandigheid dat in de loop der jaren licht afwijkende steekproefkaders zijn gebruikt voor het NKO (Van der Kolk 2000: 221-222).

Misrapportage, de tweede verklaring van het verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst, is in Nederland niet goed te onderzoeken. We kunnen verwachten dat herinneringseffecten in een onderzoek dat vlak na de verkiezingen wordt gehouden geen belangrijke rol spelen. Maar dat sluit niet uit dat kiezers, bijvoorbeeld als gevolg van een sterke sociale norm, een onjuist antwoord geven. In Nederland kunnen we echter niet controleren of respondenten daadwerkelijk zijn gaan stemmen. Uit onderzoek in Zweden komt naar voren dat maar liefst 97 procent van de respondenten het juiste antwoord geeft op de vraag of ze hebben gestemd (in Smeets 1995: 311). Niet geheel onverwacht blijkt uit dat onderzoek ook dat de onjuiste antwoorden vooral, maar niet uitsluitend, voor rekening komen van niet-stemmers die opgeven wel te hebben gestemd. Uit Amerikaans onderzoek komt naar voren dat het verschil tussen gerapporteerde en feitelijke opkomst in dat land groter is (Burden 1999: 13 ev.). In de jaren zeventig en tachtig zou in dat land ongeveer de helft van het verschil tussen feitelijke en gemeten opkomst te wijten zijn aan misrapportage en herinneringseffecten. Misrapportage kan dus waarschijnlijk, in tegenstelling tot steekproeffluctuaties, een deel van het verschil tussen feitelijke en gemeten opkomst verklaren. Omdat de mogelijkheid dit te onderzoeken ontbreekt, concentreren we ons echter verder op de derde en vierde factor: selectieve respons⁴ en intervieweffecten.

In haar studie naar de oorzaken van het verschil tussen de feitelijke en de gemeten opkomst probeert Smeets de vraag of respondenten en non-respondenten verschillen te beantwoorden aan de hand van de moeilijk en makkelijk bereikbare respondenten (Smeets 1995). De respondenten die op het laatste nippertje werden overgehaald worden door haar gebruikt als representanten van de groep die helemaal niet heeft meegedaan aan het onderzoek. Smeets concludeert op basis van haar analyse dat het wel meevalt met de verschillen tussen respondenten en non-respondenten. Daarmee lijkt op het eerste gezicht non-respons het geconstateerde gat tussen gemeten en feitelijke opkomst niet te kunnen vullen. Maar Smeets denkt ook dat alle door haar onderzochte groepen respondenten sterk afwijken van de echte weigeraars. Daarmee wordt non-respons weer geïntroduceerd als belangrijke verklaring voor de geconstateerde discrepantie. Ook

4. Voor een overzicht naar de oorzaken en gevolgen van non-respons wordt verwezen naar Brehm (1993).

wordt daarmee het belang van het aantal contactpogingen als belangrijke (non-)respons variabele gerelativeerd.⁵

Het probleem dat verbonden is met de analyse van het aantal contactpogingen gaat niet op voor de analyse van de verschillen tussen groepen respondenten die niet aan het hele onderzoek hebben deelgenomen. Zo'n analyse is onder andere uitgevoerd door Anker (Anker 1995). Hij richtte zich op de respondenten die uitvielen tussen de eerste en de tweede golf van het onderzoek. Uit dit soort onderzoek komen weliswaar enkele significante verschillen naar voren tussen uitvallers en mensen die ook aan de tweede golf meedoen, maar een groot deel van de uitval blijft onverklaard. Ook de kans dat iemand die niet van plan is te gaan stemmen ook niet meer mee meedoet aan de tweede golf is niet significant kleiner of groter dan de kans dat iemand die wel van plan is te gaan stemmen blijft meedoen aan het onderzoek (Anker 1995: 251). Anker merkt dan ook op basis van dit soort analyses op dat non-respons waarschijnlijk geen grote effecten heeft en dat de uitval niet sterk selectief is (Anker 1995: 252). Nadeel van deze methode en ook van de methode van Smeets is uiteraard dat de sterke selectie van respondenten mogelijk al eerder, voorafgaande aan het eerste gesprek, heeft plaatsgevonden (Van Goor 1996: 169). In dat geval lijken de uitvallers dus niet op non-respondenten, maar veel meer op mensen die wel gewoon hebben meegedaan aan het onderzoek. Het is dus de vraag of dit de juiste methode is om iets te zeggen over non-respondenten (Van der Kolk 2000: 227-228).

De vierde factor die het verschil tussen feitelijke en gemeten opkomst kan verklaren is het intervieweffect. Het hoofdonderzoek van vrijwel elk NKO bestaat uit twee interviews: één voor en één na de verkiezingen. Het is niet ondenkbaar dat respondenten voornamelijk als gevolg van het interview voorafgaande aan de verkiezingen besluiten te stemmen, terwijl ze dat zonder interview niet gedaan zouden hebben. Ook dit intervieweffect zou het verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst goed kunnen verklaren. Dit was in het kader van het NKO echter nog niet onderzocht. Op basis van buitenlandse studies lijkt dit effect echter belangrijk genoeg om aandacht aan te geven (Claussen 1969; Kraut & McConahay 1973; Yalch 1976). Dat neem niet weg dat het intervieweffect waarschijnlijk niet het *toegenomen* verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst kan verklaren (Burden 1999: 14).

Om zowel het non-respons- als het intervieweffect te onderzoeken is in het kader van het NKO 1998 opnieuw nagedacht over de onderzoeksopzet en benadering van de respondenten. In deze bijdrage beschrijven we hoe dat is gebeurd en gaan we na welk gevolg beide factoren hebben voor de overrapportage bij opkomst bij de nationale ver-

5. Achteraf ligt het ook wel voor de hand dat het aantal contactpogingen geen goede indicatie is voor non-respons. Het aantal contactpogingen dat nodig is om iemand over te halen heeft vooral iets te maken met de groep waarmee niet makkelijk contact kan worden gelegd, bijvoorbeeld omdat ze veel van huis zijn. Een deel van die groep behoort uiteindelijk tot de non-respondentengroep 'geen contact'. De groep waarvan we echter verwachten dat die verschilt van de respondenten zijn nu juist de weigeraars. Mede om die reden is er in het NKO 1998 niet voor gekozen het aantal contactpogingen te registreren. Omdat de onderzoekers de interviewers alle ruimte wilden geven een hoge respons te realiseren leek het niet zinvol ze elke contactpoging (telefonisch, schriftelijk, aan de deur) te laten registreren. Zeker ook omdat de contactpogingen zeer divers zouden zijn (drie keer in gesprek versus drie keer de verkeerde persoon aan de deur).

kiezingen van 1998. De vraag die in de rest van deze bijdrage centraal staat is dus in hoeverre non-respons- en intervieweffecten een bijdrage leveren aan de verklaring van het gevonden verschil tussen gemeten opkomst en feitelijke opkomst.

3. ONDERZOEKSOPZET VAN HET NKO 1998

Om non-respons- en intervieweffecten te onderzoeken zijn in het kader van het NKO 1998 op dezelfde wijze twee afzonderlijke steekproeven getrokken. De eerste steekproef had een omvang van 4207 eenheden. De tweede steekproef heeft een omvang van 1451 eenheden. Deze twee steekproeven verschillen niet significant naar regio, stedelijkheid, leeftijd en geslacht.

Steekproef I werd al voor de verkiezingen benaderd middels een brief en door afzonderlijke interviewers. Uiteindelijk hebben 2101 respondenten uit steekproef I meegedaan aan een face-to-face interview voorafgaande aan de verkiezingen (de eerste golf). Vervolgens hebben 1814 respondenten ook nog eens meegedaan aan een face-to-face interview na de verkiezingen (de tweede golf). Een schriftelijke vragenlijst, die werd achtergelaten bij de 1814 respondenten die deelnamen aan de tweede golf werd teruggestuurd door 1199 personen. De eerste golf, de tweede golf en de schriftelijke vragenlijst worden samen wel het 'hoofdonderzoek' genoemd.

In het kader van een 'non-respons onderzoek' zijn ook alle 2106 non-respondenten uit steekproef I telefonisch benaderd. Allereerst is deze personen gevraagd of zij alsnog wilden meedoen aan een mondeling interview.⁶ Hierop werd door een zeer klein aantal respondenten bevestigend geantwoord. Helaas was de veldwerkorganisatie niet in staat deze mensen ook daadwerkelijk te interviewen. Wel werd hun bereidheid om te worden geïnterviewd geadministreerd. Degenen die wederom weigerden werd vervolgens gevraagd of ze wel wilden meedoen aan een zeer kort telefonisch interview. Op die manier konden 926 non-respondenten alsnog kort telefonisch worden geïnterviewd.

Omdat de respondenten uit steekproef I allemaal voorafgaande aan de verkiezingen werden geïnterviewd, verwachtten we dat hun opkomstgedrag positief zou worden beïnvloed. Om te onderzoeken of dat daadwerkelijk het geval is, werd steekproef II (1451 eenheden) pas na de verkiezingen benaderd. Dit gebeurde op vrijwel dezelfde wijze als bij steekproef I. Financieel was het echter niet haalbaar na het toezenden van de brief ook interviewers op pad te sturen. De tweede steekproef werd dus telefonisch benaderd. Omdat een groot aantal mensen telefonisch niet kon worden bereikt, werd alle onbereikbare respondenten een briefkaart toegestuurd met daarop enkele vragen. Van de tweede steekproef werden uiteindelijk 712 personen telefonisch geïnterviewd en stuurden nog eens 85 personen een (ingevulde) briefkaart terug.

Om er voor te zorgen dat beide steekproeven zo goed mogelijk te vergelijken zijn, werd respondenten in de tweede steekproef eerst de vraag voorgelegd of ze eventueel bereid

6. Omdat er bij de opzet van het onderzoek voor is gekozen te proberen telefonisch alle non-respondenten over te halen toch mee te doen aan het onderzoek, is er niet slechts een steekproef uit de non-respons groep benaderd. Indien uitsluitend de studie van non-respondenten onze belangstelling had gehad, zou deze optie wellicht de voorkeur hebben gehad.

waren deel te nemen aan een *face-to-face* interview.⁷ Op die manier kon analoog aan het onderscheid tussen respondenten en non-respondenten in de stimulusgroep (steekproef I) een onderscheid worden gemaakt tussen respondenten en non-respondenten in de controlegroep (steekproef II). Daarna volgde een kort interview met vragen over onder meer politieke interesse en het feitelijke stemgedrag.⁸

Door de gekozen opzet kan een onderscheid worden gemaakt tussen vier groepen respondenten in twee verschillende steekproeven. Deze groepen staan ook in tabel 2. De eerste groep bestaat uit de respondenten die geïnterviewd wilden worden in een *face-to-face* interview. De tweede groep bestaat uit de respondenten die dat niet wilden, maar die wel bereid waren telefonisch enkele vragen te beantwoorden. De derde groep bestaat uit respondenten die weigerden mee te werken. De vierde groep bestaat uit degenen waarmee geen contact kon worden gelegd.

Naast deze algemene classificatie kunnen we binnen groep I van steekproef I (degenen die tenminste hebben meegewerkt aan de eerste golf) een onderscheid maken tussen (a) degenen die hebben meegedaan aan beide golven en de schriftelijke vragenlijst, (b) degenen die alleen hebben meegedaan aan beide golven maar de schriftelijke vragenlijst niet hebben teruggestuurd en (c) degenen die alleen aan de eerste golf hebben meegedaan, maar die na de verkiezingen niet nogmaals *face-to-face* zijn geïnterviewd. Wel zijn sommige respondenten uit deze groep 1c na de verkiezingen nog telefonisch geïnterviewd over hun stemgedrag.

Tabel 2. Het steekproefdesign.

Groep	Steekproef I (N = 4207)	Steekproef II (N = 1451)
1	A Meegedaan aan de eerste en tweede golf en aan de schriftelijke vragenlijst B Meegedaan aan de eerste en tweede golf C Meegedaan aan de eerste golf	Bereid mee te werken aan een <i>face-to-face</i> interview
2	Uitsluitend geïnterviewd in de non-responsstudie	Niet bereid mee te werken aan <i>face-to-face</i> interview
3	Weigering	Weigering
4	Geen contact	Geen contact

Op basis van het design kunnen we verschillende zaken onderzoeken. In de eerste plaats kunnen we de (voorgenomen) opkomst in de groepen 1a, 1b, 1c en 2 vergelijken.

7. De instructie aan de enquêteurs luidde als volgt: Goedemiddag/avond u spreekt met ... van ITS Nijmegen. Ik zou graag willen spreken met ... Bent u dat, of zou deze persoon even aan de lijn kunnen komen? Kort geleden hebben we u een brief gestuurd met het verzoek om mee te werken aan het Nationaal Kiesersonderzoek. Zou u in principe bereid zijn hieraan mee te willen werken?

8. Als respondenten niet wilden meedoen, werd gevraagd naar enkele kenmerken van de non-respondent: We respecteren uw mening. Toch wil ik u nog wat vragen. U zou ons erg helpen als u nu een paar korte vragen zou willen beantwoorden. Dit duurt hooguit 2 minuten. Kan dat?

Op die manier kunnen we iets meer zeggen over de effecten van non-respons op de gemeten opkomst. We verwachten dat de opkomst lager is in groepen die minder bereid zijn zich te laten ondervragen (verwachting 1). Verder kunnen we op basis van dit design iets zeggen over het intervieweffect. In algemene zin verwachten we dat de gemeten opkomst in de controlegroep (steekproef II) lager is dan in de stimulusgroep (steekproef I) (verwachting 2). Meer specifiek verwachten we dat dit effect het sterkst naar voren komt in een vergelijking van de groepen 1. Immers, de respondenten uit steekproef I (groep 1) zijn uitvoerig geïnterviewd, terwijl degenen uit steekproef II die aangaven wel te willen worden geïnterviewd voor de verkiezingen niet zijn benaderd. De stimulus is voor de kort ondervraagde non-respondenten van steekproef I (groep 2) echter veel kleiner dan voor de respondenten. We verwachten daarom een kleiner intervieweffect bij deze groep dan bij groep 1 (verwachting 3).

4. NON-RESPONSEFFECTEN

Voordat we de resultaten van het gehele design in ogenschouw nemen, richten we ons eerst op de resultaten van het hoofdonderzoek en het non-responsonderzoek. Het gaat dus uitsluitend om de resultaten van steekproef I. Gaat verwachting 1 inderdaad op? Stemmen respondenten inderdaad vaker dan non-respondenten? En is er een verband tussen de mate waarin een respondent bereid is mee te werken en de kans dat hij gaat stemmen?

Tabel 3. Gemeten opkomst in steekproef I.

Steekproef I (N = 4207)						
Groep	Hoofdonderzoek (N = 2101)			Non-responsonderzoek (N = 2106)		
	1	2	3	4		
Sub-groep	A Respon- denten in twee golven en de sv	B Respon- denten in twee golven	C Respon- denten in één golf	Telefonisch ondervraag- de weige- raars	Weige- raars	Geen contact
N	1199	615	287	926	1039	141
Intentie ⁹ (%)	94,7	91,4	85,8	85,8	??	??
N	1132	558	261	802		
Opkomst ¹⁰ (%)	92,7	87,2	81,7	??	??	??
N	1199	615	142			

Toelichting: In deze tabel staan gegevens over de gemeten opkomstintentie en gerapporteerde opkomst voor heel steekproef I (N = 4207). In het hoofdonderzoek zijn maximaal 2101 mensen ondervraagd. Een groot aantal van de overige 2106 respondenten (de 'non-respons') is kort telefonisch geïnterviewd. Enkele respondenten gaven geen (valide) antwoord op de gestelde vraag of werden na de verkiezingen (groep 1c) niet meer bereikt. Daarom staan de aantallen waarop de percentages zijn gebaseerd ook in de tabel.

Er blijkt inderdaad een verschil te bestaan tussen respondenten en (verschillende groepen) non-respondenten. De verschillen tussen de onderscheiden groepen zijn significant, substantieel en in de verwachte richting. De opkomstintentie daalt naarmate een respondent minder bereid is mee te doen met het gehele onderzoek van bijna 95 tot iets minder dan 86 procent. Opvallend daarbij is wel dat de opkomstintentie van de onderzochte non-respondenten niet afwijkt van die van respondenten die maar aan één golf hebben deelgenomen. De telefonisch geïnterviewde non-respondenten wijken met andere woorden op dit punt niet sterk af van de uitvallers. Ook de gerapporteerde opkomst vertoont een duidelijke relatie met de mate waarin iemand bereid was mee te doen met het onderzoek.

Probleem blijft natuurlijk dat we van meer dan de helft van de non-respondenten (een kwart van de steekproef) niet weten of ze van plan waren te stemmen.¹¹ Toch willen we op basis van het non-responsonderzoek iets kunnen zeggen over de gehele groep non-respondenten. Daarom concentreren we ons op de groep waarvan we vrijwel niets weten. Wijkt deze groep nu af van de groep wel geïnterviewde non-respondenten?

Een eerste aspect van dit verschil is de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1998. Laten we eens aannemen dat (1) de respondenten een juist antwoord hebben gegeven (we negeren dus misrapportage), dat ze (2) niet zijn beïnvloed door het interview voorafgaande aan de verkiezingen (we negeren intervieweffecten) en dat (3) de feitelijke opkomst onder de geïnterviewde non-respondenten, net als bij de twee groepen waarvan we wel zowel de opkomstintentie als de gerapporteerde opkomst weten, vier procentpunten lager ligt dan de voorgenomen opkomst. Op basis van deze aannemen moeten we vaststellen dat de opkomst onder de geïnterviewde non-respondenten beduidend hoger ligt dan onder de overige non-respondenten. De feitelijke opkomst in Nederland bedroeg in 1998 immers 73,3 procent. Als de drie veronderstellingen inderdaad kloppen, betekent dit, dat van degenen die door de interviewers op geen enkele manier geïnterviewd zijn slechts 43 procent is gaan stemmen! Dit zou betekenen dat de opkomst onder de telefonisch geïnterviewde non-responsgroep sterk afwijkt van de rest van de opkomst in de rest van de non-responsgroep.¹²

Voordat we nu concluderen dat er *dus* sprake is van een sterk non-responseeffect onderzoeken we eerst of de telefonisch geïnterviewde non-respondenten (groep 2) ook op andere punten sterk afwijken van de overige non-respondenten (de groepen 3 en 4). Als dit het geval is, is dat een aanwijzing dat ons onderzoek onder non-respondenten minder valide is. Dat blijkt gelukkig niet het geval. Omdat voor het NKO 1998 gekozen is voor een personensteekproef kennen we de leeftijd en de sekse van alle potentiële respondenten. Uit de analyse blijkt dat de gemiddelde leeftijd en de verdeling naar sekse van respondenten in groep 2 niet significant verschilt van die uit de gecombineerde groepen 3 en 4. Verder zijn de gegevens gekoppeld aan gegevens van Geo-marktpro-

9. De vraag luidt: 'Zoals u misschien weet zijn er in mei van dit jaar verkiezingen voor de Tweede Kamer. Gaat u dan wel of niet stemmen, of weet u dat nog niet?' Degenen die nog niet weten of ze gaan stemmen zijn verwijderd uit de analyse.

10. De vraag luidt: 'Hebt u gestemd bij de Kamerverkiezingen van 6 mei?'

11. En van de helft van de steekproef niet weten of ze feitelijk hebben gestemd.

12. We moeten niet vergeten dat een deel van de non-respons wordt veroorzaakt door bijvoorbeeld vakantie, of verblijf in het buitenland. Een deel van deze activiteiten veroorzaakt ook de lagere opkomst.

fiel.¹³ Deze gegevens hebben betrekking op de geschatte huizenprijzen, inkomen en opleiding in een postcodegebied. Ook uit deze analyse blijkt dat de onderscheiden non-responsgroepen (2, 3 en 4) niet significant van elkaar verschillen.

Terwijl de berekende opkomst onder non-respondenten waarvan we niets afweten sterk afwijkt van de non-respondenten waarvan we wel iets afweten, kunnen we geen andere verschillen ontdekken. Dat is een extra stimulans om nog eens te kijken naar de veronderstellingen waarop deze berekening is gebaseerd. Zo is verondersteld dat respondenten niet worden beïnvloed door het interview voorafgaande aan de verkiezingen. Het ligt echter voor de hand dat dit wel het geval is.

5. INTERVIEWEFFECTEN

Over het effect van het interview op de opkomst bij verkiezingen zijn eerder twee verwachtingen uitgesproken. Allereerst verwachten we dat als gevolg van het interview respondenten vaker stemmen dan vergelijkbare burgers die niet zijn geïnterviewd (verwachting 2). Het gemeten opkomstpercentage in steekproef I zal dus hoger zijn dan in steekproef II. Verder verwachten meer specifiek ook verschillen tussen de onderscheiden groepen 1 en 2. Zo is de non-responsgroep (groep 2) uit steekproef I nauwelijks geïnterviewd voor de verkiezingen. Deze groep zal dus minder worden gestimuleerd te stemmen dan de respondenten die een interviewer over de vloer krijgen om een uurtje over politiek te spreken (groep 1 uit steekproef I) (verwachting 3). Deze verwachtingen onderzoeken we aan de hand van een vergelijking van de twee eerder besproken steekproeven. Eerst gaan we in op het algemene verschil tussen steekproef I en steekproef II en onderzoeken we de tweede verwachting. Daarna maken we in beide steekproeven een onderscheid tussen respondenten en telefonisch geïnterviewde non-respondenten en onderzoeken we de derde verwachting.

5.1. Het globale effect van het interview voorafgaande aan de verkiezingen

Zoals gezegd, hebben we geprobeerd de twee steekproeven op dezelfde manier te benaderen. In tabel 4 staan de resultaten van de benadering van de twee steekproeven. Ondanks de pogingen de beide steekproeven op dezelfde manier te benaderen, doet een eerste inspectie van deze tabel 4 al vermoeden dat een vergelijking tussen beide steekproeven niet zonder meer mogelijk is. Zo blijkt dat in steekproef I 72 procent van de eenheden korter (telefonisch) of langer (face-to-face) is geïnterviewd. In steekproef II werkte maar 55 procent mee aan een (telefonisch) interview. Dit verschil van 17 procentpunten wordt voornamelijk veroorzaakt door het grotere aantal mensen dat onbereikbaar of ziek was (ruim 15 procentpunten). Een combinatie van een persoonlijke benadering en een telefonische benadering verkleint immers de kans dat er geen contact wordt gelegd.

Ondanks dit grote verschil zijn er twee redenen om te vermoeden dat het gevonden verschil in het kader van ons onderzoek naar de tweede verwachting niet onoverkomelijk hoeft te zijn. Zo kunnen we vermoeden dat de groep waarmee geen contact kan worden

13. Voor een precieze beschrijving van de data wordt verwezen naar het codeboek van het NKO 1998 (Aarts et al 1998).

Tabel 4. Twee steekproeven.

Groep	Steekproef I	%	N	Steekproef II	%	N
1	Meegedaan aan de eerste golf	49,9	2101	Bereid mee te werken aan een face-to-face interview	27,6	401
2	Uitsluitend geïnterviewd in de non-responsstudie	22,0	926	Niet bereid mee te werken aan face-to-face interview	27,3	396
3	Geen contact	3,4	141	Geen contact	18,6	270
4	Weigering	24,7	1039	Weigering	26,5	384
	Totaal	100	4207	Totaal	100	1451

gelegd erg lijkt op de gehele populatie.¹⁴ Sommigen van deze groep zouden hebben geweigerd, terwijl anderen zouden wel hebben meegedaan. Van grote verschillen met de responsgroep hoeft echter geen sprake te zijn. Belangrijker is dat een lagere respons in de controlegroep waarschijnlijk leidt tot een *onderschatting* van het intervieweffect. In paragraaf 4 hebben we immers gezien dat respons samenhangt met opkomst. De opkomst onder bereidwillige respondenten is hoger dan onder weinig bereidwillige respondenten. Een lagere respons betekent dan tevens dat we een hogere opkomst meten. Dat betekent weer dat de opkomst in steekproef II feitelijk waarschijnlijk (nog) lager ligt dan we meten.

De verwachting dat er intervieweffecten optreden (verwachting 2) lijkt op het eerste gezicht inderdaad te worden bevestigd. In steekproef I heeft (zie nogmaals tabel 3) ongeveer 90 procent van de geïnterviewde respondenten gestemd. Als we rekening houden met de verwachte opkomst onder geïnterviewde non-respondenten zal dat percentage iets lager uitkomen. In steekproef II, de steekproef die niet is benaderd voorafgaande aan de verkiezingen, ligt dat percentage beduidend lager, op 78 procent. Het lijkt er dus op dat een belangrijk deel het verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst kan worden toegeschreven aan het intervieweffect. Toch is deze conclusie alleen gerechtvaardigd op basis van een globale vergelijking. Het lijkt zinniger ook te kijken naar de verschillen tussen de verschillende groepen respondenten.

5.2. Multivariate analyse van opkomst in de twee steekproeven

Voor een meer valide schatting van het intervieweffect moeten we rekening houden met verschillen die zijn ontstaan als gevolg van de benadering van de respondenten. Daartoe proberen we de gemeten opkomst in de gecombineerde twee (random) steekproeven te voorspellen met behulp van alle beschikbare variabelen. Dit zijn naast de variabelen sekse en leeftijd¹⁵ uit het bevolkingsregister, allereerst twee contextuele

14. Deze veronderstelling wordt regelmatig gebruikt in de discussie over de consequenties van non-respons. Op die manier wordt ook het belang van de toename van het aantal weigeraars verdedigd. Toch wijkt in sommige onderzoeken de groep waarmee geen contact kan worden gelegd af van de rest van de populatie (Van Zessen en Sandfort 1991: 31)

15. Omdat leeftijd mogelijk geen lineair effect heeft op de odds-ratio is leeftijd teruggebracht tot drie categorieën. Verschillende analyses gaven aan dat er van een significant leeftijdseffect in dit verband geen sprake was. We hebben daarom afgezien van de presentatie van een meer genuanceerde analyse.

variabelen: stedelijkheid en welstand van de buurt. Stedelijkheid wordt door het CBS geconstrueerd op basis van onder meer adressendichtheid. De welstand van een buurt is een variabele afkomstig uit de gegevensverzameling van Geo-marktprofiel en geconstrueerd op basis van geschat inkomen en huizenprijzen (Aarts et al 1998: 65). De overige variabelen zijn afkomstig uit de face-to-face dan wel telefonische interviews. Naast een vraag naar het opkomstgedrag bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1998, waren dat vragen naar politieke interesse, politiek cynisme en politiek zelfvertrouwen.¹⁶

Door alle variabelen op te nemen bij de voorspelling van opkomst schakelen we de verschillen tussen de twee steekproeven die we hiervoor hebben waargenomen zoveel mogelijk uit.¹⁷ Vervolgens kunnen we kijken in hoeverre toevoeging van het onderscheid tussen de twee steekproeven (het intervieweffect), iets toevoegt aan de verklaarde variantie. Hiervoor hebben we gebruik gemaakt van een logistische regressie. De resultaten van deze analyse staan in tabel 5.

Model 1 omvat alle variabelen waarover op individueel niveau informatie beschikbaar is en twee omgevingskenmerken (urbanisatiegraad van de gemeente en welstand van de buurt). Niet geheel onverwacht hebben welstand van de buurt, opleiding, interesse en opkomst bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen een significant effect op de kans dat men gaat stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen. De kwaliteit van het geschatte model is overigens niet bijzonder goed. De opkomst in de gecombineerde steekproeven bedraagt 86 procent (N = 3571). Als gevolg van het uitvallen van respondenten in de logistische regressie is het opkomstpercentage onder respondenten 1 procentpunt hoger (N = 2941). Tegen die achtergrond valt de kwaliteit van het model nogal tegen. In het volledige model wordt immers slechts in 88 procent van de gevallen correct voorspeld of iemand wel of niet heeft gestemd. De verklaringskracht van het model is redelijk; 15 procent.

Om interpretatie van de resultaten te vergemakkelijken is van een aantal variabelen de mediaan gehercodeerd tot 0. Twee variabelen zijn opgevat als dichotome variabelen (geslacht en wel of niet gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1998). De 'mediane respondent' (die dus op de meeste variabelen 0 scoort) is, als we ons beperken tot de variabelen die een significant effect hebben op de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezingen, tamelijk geïnteresseerd in politiek, heeft de middelbare school (MAVO, HAVO of VWO) afgerond, maar daarna geen opleiding meer gevolgd. Deze respondent is woonachtig in een buurt met een gemiddelde welstand. Als de deze respondent niet heeft gestemd tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1998, is zijn stemkans slechts 76 procent. Als hij echter wel heeft gestemd tijdens de laatste

16. De vraag naar politieke interesse luidt: 'Bent u zeer geïnteresseerd in politieke onderwerpen, tamelijk geïnteresseerd of niet geïnteresseerd?'. De vraag naar politiek cynisme luidt: 'Kameralen bekommeren zich niet om de mening van mensen zoals ik (dat is zo, dat is niet zo)'. De vraag naar politiek zelfvertrouwen luidt: 'Soms lijkt de politiek zo ingewikkeld dat mensen zoals ik niet echt kunnen begrijpen wat er speelt' (helemaal mee eens, mee eens, mee oneens, helemaal mee oneens).

17. Omdat we van de non-respondenten niet weten of ze ook daadwerkelijk hebben gestemd, is voor deze groep gebruik gemaakt van de stemintentie. Bij de andere groepen uit de steekproef waarvan we zowel intentie als feitelijke opkomst kennen, wijkt deze iets, maar niet veel af van het feitelijke opkomstpercentage.

Tabel 5. Een multi-variate voorspelling van de gemeten opkomst I.

	Model 1		Model 2	
	B	Exp(b)	B	Exp(b)
Stedelijkheid	-0,01	0,99	-0,03	0,97
Welstand buurt	0,15*	1,16	0,14*	1,14
Leeftijd	0,08	1,08	0,06	1,06
Man i.p.v. vrouw	-0,15	0,86	-0,16	0,85
Opleiding	0,08**	1,09	0,09**	1,09
Wel i.p.v. niet gestemd bij de GR verkiezingen	2,02**	7,53	2,14**	8,49
Politieke interesse	0,77**	2,17	0,78**	2,18
Politiek cynisme	-0,20	0,82	-0,17	0,85
Politiek zelfvertrouwen	0,09	1,09	0,14*	1,15
Constante	1,18**		0,19**	
Wel i.p.v. niet geïnterviewd voor de verkiezingen			1,21**	3,36
Cox & Snell R ²	0,15		0,17	
Correct voorspeld	88%		88%	
N=	2941		2941	

gemeenteraadsverkiezingen stijgt de stemkans sterk tot maar liefst 96 procent. Ook opleiding en politieke interesse hebben een significant positief effect op de kans dat iemand gaat stemmen.

Model 1 houdt geen rekening met de manier waarop respondenten zijn benaderd. Wat gebeurt er nu als we het verschil tussen de beide steekproeven invoeren? Zoals gezegd, verwachten we dat respondenten in steekproef I, die voor de verkiezingen benaderd zijn, vaker gaan stemmen dan de respondenten in steekproef II. Ook als we zoveel mogelijk rekening houden met de verschillen tussen de responsgroepen van beide steekproeven blijkt dit inderdaad het geval. Dit is weergegeven in model II. De kans dat mediane respondent (zie boven) die niet heeft gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen en ook niet is geïnterviewd voorafgaande aan de Tweede Kamerverkiezingen, stemt tijdens de tweede Kamerverkiezingen is 'slechts' 55 procent. Als deze respondent zou zijn geïnterviewd voorafgaande aan de verkiezingen stijgt de stemkans tot 80 procent. Het effect van het interview op de verder mediane kiezer die tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1998 ook al had gestemd is ook substantieel. De stemkans zonder benadering voorafgaande aan de verkiezingen is 91 procent. Het interview doet de stemkans stijgen tot 97 procent. We kunnen dus concluderen dat er inderdaad een intervieweffect optreedt bij het meten van opkomst in enquêtes die voor de verkiezingen worden gehouden. Het effect blijft bestaan als we rekening houden met de (meetbare) verschillen tussen de groepen respondenten in beide steekproeven.

5.3. Verschillen in het intervieweffect bij verschillende groepen

Nu we verwachting 2 kunnen bevestigen heeft het zin na te gaan of ook de meer specifieke verwachting 3 opgaat. We kunnen immers binnen de twee steekproeven een

responsgroep en een (telefonisch wel geïnterviewde) non-responsgroep onderscheiden. We verwachten dat het intervieweffect bij de responsgroep groter is dan bij deze non-responsgroep.¹⁸ Is het zo dat het verschil in opkomst tussen de twee telefonisch wel geïnterviewde non-responsgroepen (de groepen 2) kleiner is dan tussen de twee responsgroepen (de groepen 1)?

Tabel 6. Gemeten opkomst in de verschillende delen van de steekproef.

		Steekproef I	Steekproef II	
		Interview voorafgaande aan de verkiezingen	Geen interview voorafgaande aan de verkiezingen	Vershil
Responsgroep	Groep 1	90,1 (N = 1956)	78,8 (N = 400)	11,3
Geïnterviewde non-respondenten	Groep 2	85,2 (N = 822)	74,3 (N = 393)	10,9
Totaal		88,7 (N = 2778)	76,5 (N = 793)	11,2

Op basis van een eerste inspectie van tabel 6 lijkt verwachting 3 *niet* op te gaan. Er is in beide gevallen een verschil (zoals we hiervoor al hadden gezien) in de verwachte richting, maar de twee verschillen doen nauwelijks voor elkaar onder.

Er zijn echter ten minste twee redenen om de cijfers uit tabel 6 te relativeren en daarmee verwachting 3 nog niet direct te verwerpen. In de eerste plaats kennen we van de telefonisch geïnterviewde non-responsgroep uit steekproef I het feitelijke opkomstcijfer niet. In de overall analyses in paragraaf 5.1 en 5.2. hebben we daarom gebruik gemaakt van opkomstintentie. Deze ligt hoger omdat er tussen droom en daad nu eenmaal praktische bezwaren in de weg staan. Dit heeft er wellicht voor gezorgd dat het overall intervieweffect wat werd overschat, maar die overschatting zal gering zijn. Deze opkomstcijfers liggen naar alle waarschijnlijkheid lager dan de hiervoor gebruikte opkomstintentie. Dat betekent dat het aldus gemeten opkomstverschil tussen de groepen 2 waarschijnlijk kleiner dan we hier vaststellen. Als de feitelijke opkomst van de telefonisch geïnterviewde non-responsgroep, net als bij de andere groepen, 4 procentpunt lager ligt dan de voorgenomen opkomst, wordt het verschil ook 4 procentpunt kleiner.

In de tweede plaats stuiten we bij de toetsing van verwachting 3 we op het volgend probleem. De groep respondenten uit steekproef II, de controlegroep, die instemt met een face-to-face interview omvat slechts 28 procent van de totale steekproef II. In steekproef I werd maar liefst 50 procent face-to-face geïnterviewd. Dit verschil kan niet worden verklaard door de grote groep waarmee geen contact kon worden gelegd. Een mogelijke verklaring voor dit verschil is wellicht wel gelegen in de manier waarop in steekproef II werd gevraagd of mensen bereid waren mee te doen met het hoofdonderzoek.¹⁹ Om te voorkomen dat mensen weigerden mee te doen aan het non-respons gedeelte van het stimulus onderzoek konden de telefonische interviewers niet te vasthoudend zijn. Dat zou immers leiden tot volledige non-respons. Daarom werd wellicht eerder geconcludeerd dat iemand niet bereid was mee te werken aan het hoofdonder-

18. Zie voetnoot 17.

19. Zie voetnoot 7.

zoek dan door interviewers die alleen werden betaald als ze iemand bereid vonden mee te werken aan een face-to-face interview.

5.4. Een multivariate analyse van de verschillen in het intervieweffect

Om zoveel mogelijk te controleren voor de omstandigheid dat de samenstelling van de verschillende groepen – waarschijnlijk als gevolg van de benadering – verschilt, analyseren we de twee steekproeven analoog aan de manier waarop we dat hebben gedaan in het kader van de globale vergelijking tussen de twee steekproeven (paragraaf 5.2.). We verwachten daarbij dat de relatie tussen de stimulus (steekproef I, dan wel steekproef II) en de opkomst wordt beïnvloed door het wel of niet behoren tot groep 1 dan wel groep 2. Het verschil in opkomst tussen de groepen 1 van de twee steekproeven zal naar verwachting groter zijn dan het verschil in opkomst tussen de groepen 2 van de twee steekproeven als we rekening houden met alle andere variabelen.²⁰ Oftewel, het effect van de stimulus op het opkomstgedrag zal in groep 1 (de respondenten) groter zijn dan in groep 2 (de non-respondenten). Verder houden we rekening met de mogelijkheid dat respondenten en non-respondenten uit de tweede steekproef niet in dezelfde mate zullen stemmen. De resultaten van de analyse staan in tabel 7.

Model 3, waarin rekening is gehouden met het verschil tussen respondenten en (telefonisch wel geïnterviewde) non-respondenten, wijkt nauwelijks af van model 2. We verwachtten dat telefonisch geïnterviewde non-respondenten uit steekproef I weliswaar iets vaker zouden stemmen dan vergelijkbaar weigerachtige respondenten uit steekproef II (het stimuluseffect), maar dat dit verschil minder groot zou zijn dan de verschillen in opkomst tussen de respondenten (de groepen 1) uit de steekproeven I en II. Dit laatste is echter niet het geval. Het effect op de relatie en het effect op het intercept zijn niet significant en leiden ook niet tot verbetering van het model. Daarmee is de tweede reden om de cijfers uit tabel 4 te relativiseren niet houdbaar gebleken. De eerste reden (het feit dat we voor telefonisch geïnterviewde non-respondenten uit steekproef I de opkomstintentie hebben gebruikt, in plaats van gerapporteerde opkomst) blijft echter staan, waardoor we, gevoegd bij de resultaten van de globale analyse, kunnen concluderen dat er wel degelijk sprake lijkt te zijn van een intervieweffect.

5.5. CONCLUSIE

Het vinden van een intervieweffect betekent dat de conclusie die werd getrokken aan het einde van paragraaf 4 moet worden genuanceerd. We stelden in die paragraaf vast dat de telefonisch geïnterviewde non-responsgroep van steekproef I (groep 2) vaker stemt dan de niet-onderzochte non-responsgroep (de groepen 3 en 4). Daarbij was echter expliciet geen rekening gehouden met het intervieweffect. In deze paragraaf hebben

20. Om het toegevoegde effect van het verschil in stimulus te onderzoeken is een nieuwe dichotome variabele geconstrueerd die de waarde 1 aanneemt als de respondent is geïnterviewd voorafgaande aan de verkiezingen en die de waarde 0 aanneemt in de drie andere gevallen. We verwachten dat het effect van deze nieuwe variabele op de relatieve kansverhouding positief is. Verder is, omdat het intercept kan verschillen, de dichotome variabele of men al dan niet behoort tot groep 1 ook opgenomen.

Tabel 7. Een multi-variate voorspelling van de gemeten opkomst II.

	Model 2 (herhaald)		Model 3	
	B	Exp(b)	B	Exp(b)
Stedelijkheid	-0,03	0,97	-0,03	0,97
Welstand buurt	0,14*	1,14	0,14*	1,14
Leeftijd	0,06	1,06	0,06	1,06
Man i.p.v. vrouw	-0,16	0,85	-0,16	0,85
Opleiding	0,09**	1,09	0,09**	1,09
Wel i.p.v. niet gestemd bij de GR verkiezingen	2,14**	8,49	2,14**	8,47
Politieke interesse	0,78**	2,18	0,77**	2,16
Politiek cynisme	-0,17	0,85	-0,15	0,86
Politiek zelfvertrouwen	0,14*	1,15	0,15*	1,16
Constante	0,19**		0,35**	
Wel i.p.v. niet geïnterviewd voor de verkiezingen	1,21**	3,36	0,98**	2,66
Wel i.p.v. niet bereid mee te doen aan een mondeling interview			-0,31	0,73
Wel mondeling geïnterviewd voorafgaande aan de verkiezingen i.p.v. niet (interactie) (zie voetnoot 20)			0,41	1,52
Cox & Snell R ²	0,17		0,17	
Correct voorspeld	88%		88%	
N=	2941		2941	

we laten zien dat dit effect wel degelijk bestaat. Het gevolg van het bestaan van dit effect is onder meer dat de feitelijke opkomst onder de 'echte' non-respondenten (de groepen 3 en 4) minder afwijkt van het stemgedrag van de wel telefonisch geïnterviewde non-respondenten (groep 2) dan we hiervoor hebben berekend. Dat betekent weer dat we de gegevens die we hebben verzameld over non-respondenten in een telefonisch onderzoek wellicht toch kunnen gebruiken om iets te zeggen over de totale groep non-respondenten.

6. DISCUSSIE

De vraag die in deze bijdrage centraal stond, was in hoeverre non-respons- en intervieweffecten een bijdrage leveren aan de verklaring van het gevonden verschil tussen gemeten opkomst en feitelijke opkomst. Er lijkt op het eerste gezicht inderdaad een significant en substantieel non-responseeffect te bestaan: naarmate iemand minder bereid is mee te doen met alle onderdelen van het NKO, daalt de kans dat hij of zij gaat stemmen. Deze relatie lijkt zich door te zetten onder de groep non-respondenten waarover, buiten leeftijd en geslacht, nauwelijks aanvullende informatie beschikbaar is. Deze groep moet, als we veronderstellen dat de gemeten opkomst juist is en niet is beïnvloed door het onderzoek zelf, beduidend minder hebben gestemd dan de wel onderzochte groep.

Toch moet rekening worden gehouden met het intervieweffect: het feit dat mensen worden geïnterviewd beïnvloedt wel degelijk hun gedrag. Hoewel het uitgevoerde experiment om dat uit te zoeken niet in alle opzichten is geslaagd, blijkt uit de vergelijking van de responsgroep en de stimulusgroep dat het interviewen een positief effect heeft op de opkomst. Dit betekent weer dat het verschil in opkomst tussen in het geheel niet geïnterviewde non-respondenten en telefonisch wel geïnterviewde non-respondenten waarschijnlijk minder groot is dan we in eerste instantie hadden berekend. Hoewel er sprake is van een intervieweffect, kan dit effect maar een deel van de veranderingen in het verschil tussen gemeten en feitelijke opkomstcijfers verklaren. Het intervieweffect haalt mensen die anders niet zouden stemmen over wel te gaan stemmen, of herinnert mensen aan de verkiezingen. Er zijn echter geen redenen aan te nemen dat dit intervieweffect de afgelopen decennia is veranderd. Dat betekent dat we met behulp van het intervieweffect wel de discrepantie kunnen verklaren, maar niet de toename van het relatieve verschil tussen gemeten en feitelijke opkomst. Dat betekent waarschijnlijk dat (toegenomen) misrapportage en (toegenomen) non-respons een rol spelen bij de afname van de validiteit van de meting van opkomst in het NKO. In deze bijdrage is gebleken hoe moeilijk het is te meten wat we allemaal al weten. Toch geeft dit soort onderzoek inzicht in de effecten van non-respons en van het interview voorafgaande aan de verkiezingen. Dat inzicht is onder meer mogelijk omdat we naar de bekende weg vragen. We weten immers wat de populatie heeft gedaan en kunnen de uitkomsten van ons onderzoek daaraan toetsen. Hoe anders is het als we proberen iets te zeggen over de relatie tussen non-response-effecten, intervieweffecten en houdingen en gedragingen van burgers die we niet kennen uit andere bronnen. Als we met andere woorden proberen te meten wat we nog *niet* weten.

LITERATUUR

- Aarts, C.W.A.M., 1999. *Opkomst bij Verkiezingen*, Opkomstrapportage in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Constitutionele Zaken en Wetgeving, Augustus 1999, Enschede.
- Aarts, C.W.A.M., H. van der Kolk, M. Kamp, 1998. *Dutch Parliamentary Election Study 1998* Enschede: SKON-Steinmetz (Codeboek en dataset op CD-ROM).
- Anker, H., 1995. *Enkele technische Achtergronden van het NKO 1994*. In: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse Kiezer 1994*. Leiden: DSWO, pp. 247-252.
- Brehm, J., 1993. *The Phantom Respondents; Opinion Surveys and Political Representation*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Burden, B.C., 1999. *Measuring Voter Turnout in National Election Studies*, paper prepared for presentation at the 1999 meeting of the American Political Science Association, Harvard University, Cambridge.
- Clausen, A.R., 1969. *Response Validity: Vote Report*. Public Opinion Quarterly vol 32 (4), 588-606.
- Goor, H. van, 1996. *Marginaal: lijk in de kast, non-response in het nationaal kiezeronderzoek*. Sociologische Gids 43(3), 166-170.
- Kolk, H van der, 2000. *Bijlage: Nationaal Kiezeronderzoek 1971-1998*. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.) *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998; Kiezers en de smalle marges van de politiek*. Den Haag: SDU uitgevers. Pp. 219-233.
- Kraut, R.E., McConahay, J.B., 1973. *How Being Interviewed Affects Voting: An Experiment*. Public Opinion Quarterly 37(3), 398-406.
- Smeets, I. 1995. Facing another gap: An exploration of the discrepancies between voting turnout in Survey Research and Official Statistics. Acta Politica 30(3), 307-334.

- Visscher, G., 1995. *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor: de in politiek geïnteresseerde burger als self-fulfilling prophecy*. Den Haag: SDU uitgeverij.
- Yalch, R.F., 1976. *Pre-election Interview effects on Voter Turnout*. *Public Opinion Quarterly* 40(3), 331-336.
- Zessen, G. van en T. Sandfort, 1991. *Onderzoek naar 'seksualiteit in Nederland*. In: G.van Zessen en T. Sandfort (red.) *Seksualiteit in Nederland, seksueel gedrag, risico en preventie van Aids*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger. Pp. 11-33.